במקום אחר בגיליון זה (עמ' 50 — 54) אנו מפרסמים אפיזודה מעניינת בתולדות העתונות העברית והצנזורה בארץ, בתקופת הדמדומים שבין סיום המנדט הבריטי לבין הכרזת העצמאות של ישראל: כיתת חיילים חמושים — במקרה זה חברי "הגנה" — נשלחה אל בית הדפוס של "על המשמר", כדי לאכוף עליו גזרה של הצנזורה העברית, לעיכוב הופעתו ליום. סברתי שיש מקום להשקיע מעט עבודה בהכנת כתבה זו מכמה טעמים. הצנזורה הישראלית מעסיקה היום את קהיליית־העתונות בארץ ובחוץ לארץ באינטנסיביות שעומדת ביחס ישר — ולפעמים גם מוגזם — לעוצמת הארועים הביטחוניים והפוליטיים המתרחשים בתקופה האחרונה במדינה. לפני מספר חודשים החליט הצנזור לסגור את בית־הדפוס של העתון "חדשות" לשבעה ימים (פעם שנייה בתקופת קיומו הקצרה יחסית של העתון), בעוון פרסום על סבב מנויים חדשים בצה"ל. סגירת בית הדפוס נמנעה ברגע האחרון, אחר שהעתון הסכים לפרסם התנצלות, אך עצם האיום עורר ויכוחים ערים בציבור ובכנסת. סגירתם לסירוגין של אזורים מסויימים של יהודה שומרון ועזה בפני העתונות, המוסברת בטעמים אופרטיביים של צה"ל, עוררה ומעוררת אף היא השגות בתקשורת המקומית והזרה. לא מכבר (בגיליון יולי־אוגוסט 1988) פירסם כתב־העת היוקרתי Columbia Journalism Review מאמר בכותרת The time of the Censors, שבו הוא ממקם את מדינת ישראל בחברתן של בריטניה (שמגבילה את פרסומי הטלוויזיה על פעילות כוחות הביטחון בצפון אירלנד) ושל דרום־אפריקה שמזה שנתיים וחצי אינה מתירה למעשה כל סיקור של פעילות כוחות הביטחון שלה נגד השחורים.

הצנזורה היא, בעצם, תמיד נושא תקשורתי. דומה כי מאז עמד האדם לא רק על דעתו, אלא גם על דעת חברו, הוא הניח את היסודות למוסד ששנותיו כשנות תרבות הדיבור והכתב: הצנזורה.

בעת האחרונה מדברים בה בצנזורה אף יותר מתמיד. בעולם כולו וגם אצלנו. יש אפוא עניין, לספר ברבים קצת פרטים על אפיזודה שמבחינה מסוימת אפשר בהחלט להדביק לה את שם התואר "היסטורית", לא רק במשמעות כרונולוגית, אלא גם בגלל המהות שבה: היתה זו הפעם הראשונה ("באלפיים שנה", כפי שהיינו מתלוצצים בימים ההם) שכיתת חיילים עבריים נשלחה לבית הדפוס עברי כדי לאכוף צו של צנזורה. וזאת לזכור: מדובר בתקופה שבה לא היה קיים עדיין שלטון יהודי רשמי. בארץ עדיין היתה קיימת צנזורה של ממשלת המנדט (אם כי בשלבי התקפלות) ואילו הצנזורה העברית היתה מוסד וולנטרי שקם בזכות הסכם בין עורכי העתונים ומוסדות הביטחון של הישוב.

הטעם האחר, שבגללו מצאנו לנכון להקדיש מקום נרחב יחסית לאפיזודה זו הוא העניין המתודולוגי שנתקלנו בו. אין לאותו מאמר יומרות של מחקר. אבל מותר בהחלט לראות בו ניסיון של מחקר. לצורך הכנת הכתבה קראתי כמה ספרים, שוחחתי עם עשרים איש — מהם כל מי שנותר מחברי הוועדה המיוחדת שדנה בפרשת "על המשמר", ועל בשרי חוויתי את אשר ידעתי כבר מפיהם של כמה עמיתים שעשו בעבר ניסיונות דומים: לא זו בלבד שהתיעוד על תולדות העתונות העברית (על כל היבטיה) הוא דל למדי, בעיקר בתקופה שבה עוד לא היו ארכיונים מסודרים, אלא שקשה מאוד לקבל פרטים רלוונטיים ומוסמכים מפיהם של אנשים שהיו עדי־ראייה או עדי־עשייה בעתונות העברית לפני כמה עשרות שנים. איש איש וסיפורו ועל פי רוב אין שני סיפורים תואמים, בפרטים רבים, זה את זה. אתה מנסה להצליב מידע כתוב עם העדות שבעל פה, אתה מעמת את הסיפורים מפי העדים ואף על פי כן החסר מרובה מן המצוי.

ואין הוכחה טובה יותר — אם היתה דרושה כלל — לדחיפות שאנו חשים בה, לאיסוף כל פיסת מידע, בכתב ובעל פה, שניתן למצוא על תולדות העתונות היהודית בארץ ובעולם.

★

בנושא ספיציפי זה — העתונות היהודית והצנזורה — קיימות עדויות בכתב מפרי־עטם של עתונאים ממדינות שונות ומתקופות שונות. יש ספרי־זכרונות, יש מסות קצרות, יש מונוגרפיות על עתונים ועתונאים. הם פזורים בין ספריות ומוסדות־מחקר שונים — ועד כמה שידיעתי מגעת לא נעשה עד כה ניסיון לצרף פרט אל פרט, סיפור אל סיפור, תעודה אל תעודה ולארוג מן החומר הזה מחקר אינטגרלי — ככל שניתן הדבר — על העתונות היהודית והצנזורה.

באלף דרכים פעלה בכל הזמנים צנזורה נגד עתונים יהודיים בעולם ובאלף ואחת דרכים התחכמו עתונאים יהודיים לצנזורה. מדוע אלה באלף ואלה באלף ואחת? ברנרד שאו אמר פעם כי "הצורה הקיצונית ביותר של צנזורה היא עונש מוות." למיטב ידיעתי לא הוטל מעולם עונש־מוות על עתונאים יהודיים, פרט לגרמניה הנאצית שכלאה עתונאים יהודים במחנות הסגר ואחדים מהם מצאו שם את מותם (אגב, לא מכבר פורסם מחקר מעניין של ד"ר הרברט פרידן (Freeden) שממנו אנו למדים כי עד ל"ליל הבדולח" בנובמבר 1938 היו בגרמניה הנאצית 65 כתבי־עת יהודיים). אם כן, לא היה עונש מוות נגד עתונאים אבל היו לא מעט מקרים של "עונש מוות" על עתונים, שפשוט לא יכלו לעמוד בגזרותיה המשונות של צנזורה, ביחוד כאלה שנשאו אופי כלכלי ישיר או עקיף. בספר "עתונות יהודית שהיתה", שיצא בשנת 1975, ישנם פרקי זכרונות מעניינים ביותר על מאבקה של העתונות היהודית בארצות שונות באירופה לחופש־ביטוי מזה ועל מלחמת הצנזורה בה, מזה. עמיתנו, חיים יערי ז"ל, מצטט עתון יהודי בפולין שחישב ומצא, כי רק בעשרה חודשים של שנת 1936 היו 1869 מקרים של החרמת עתונים יהודיים בפולין על ידי הצנזורה. ד"ר דוד לאזר המנוח מספר על פצצה שהוטלה לתוך העתון היהודי "נובי דז'ינניק" בקראקוב באביב 1923, החריבה קומה שלמה ורק בנס לא פגעה באיש.

באלף ואחת דרכים, אמרנו, התחכמו עתונאים יהודיים לצנזורים. הללו, בעיקר ברוסיה או בפולין, היו בעיקר יהודים (מומרים) וממילא לא היה קל להערים עליהם, כפי שלהבדיל כאן בארץ־ישראל היה בהחלט לא קל להערים על עמיתינו היהודים שעבדו בצנזורה הבריטית, שנאלצו בתוקף תפקידם להקפיד בשבע עיניים לבל נגניב לפעמים איזו מלה אסורה או משפט דו משמעי. (בימים ההם אסור היה, למשל, להזכיר "מדינה יהודית" ותקופה ארוכה חל איסור מוחלט על אזכרת שמו של המופתי הירושלמי חאג' אמין אל חוסייני).

בארצות הגולה פיתחו היהודים במרוצת הזמן טכניקה מיוחדת של כתיבה וגם טכניקה מיוחדת של קריאה בין השורות ונוצר איזה קוד בלתי־כתוב של הבנה בין העתונאים וקוראיהם — צופן שאפילו הצנזורים היהודיים הפיקחים התקשו לרוב לפצח אותו. לפעמים הם הבינו ועצמו עין בתקווה שהגויים הממונים עליהם לא יבינו. וכי איזה יהודי, אפילו הוא מומר, יפסול מאמר שבנוי כולו מפסוקי תנ"ך או תגובה כגון זו שהופיעה פעם ב"היינט" הוורשאי בעת ביקורו הממלכתי של הרמן גרינג בפולין והכותב, הפיליטוניסט מנחם קיפניס (לפי מיטב זכרוני) בנה אותה כולה סביב הפתגם: "כאשר מלאך המוות מבקר בעיר, נובחים כל הכלבים." ואין צורך להוסיף שהעתונים היהודים ידעו גם את מלאכת הצנזורה העצמית, כדי למנוע חיכוכים מיותרים עם השלטונות (יש יותר מרמז על כך במאמר אחר בגיליון זה, של יעקב שביט, ובמאמרה של אסתר בנבסה, על עתונים יהודיים בקושטא ובסלוניקי).

יש אפוא עניין לערוך מחקר בנושא מרתק זה — "ההיבטים היהודיים" של צנזורה, גם אם חלק מזה אולי לא ינעם לנו בגלל האסוציאציות וההקבלות שיעורר בלב רבים, בעיקר בזמן הזה. ככל שנקדים, יש סיכוי שהתוצאות יהיו פחות בלתי־מדוייקות.

שלמה גלבוע

ראש התכנית ללימודי עתונאות